

ΣΤΟΧΑΣΜΟΙ ΓΥΡΩ ΑΠΟ ΤΗ ΜΟΝΩΣΗ*

Υπό του κ. ΚΩΣΤΑ Β. ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ

«Πάντων χρημάτων μέτρον ἄνθρωπος»

Πρωταγόρας

Δέν θά ἦταν εὐκόλο νά βρῶ καλύτερη ἀφετηρία γιά τήν ἔρευνα τῶν προβλημάτων πού μᾶς ἀπασχολοῦν, ἀπό τὸ δισταγμὸ αὐτὸν τοῦ Πρωταγόρα, σχετικὸ μὲ κάθε ἀντικειμενικὴ κρίση. Ἡ ζωὴ, ἐν τούτοις, δέν εἶναι ἀντικείμενο, ἀλλὰ μυστήριον, καὶ εἶναι πολὺ τιμητικὸ γιά τὸν ἄνθρωπον ἢ προσπάθειά του νά τὸ διαλύσῃ. Ἡ φύση τοῦ ἀνθρώπου θέλησε ἡ ζωὴ του νά εἶναι σύγχρονα καὶ ζωὴ τῶν συνανθρώπων του καὶ ἡ δυσκολία εἶναι νά βροῦμε τὸ ποσοστὸ τῆς μερίδος τῶν ἄλλων στὴ ζωὴ τοῦ καθενός. Φουσκωμένο ἀπὸ ὑπερηφάνεια γι' αὐτὴ τὴ συμβολή, τὸ ἄτομον θεωρεῖ τὸν ἑαυτὸ του αὐτόνομο, καὶ ἀπὸ μιὰ πλευρὰ ἔχει δίκαιον, ἀφοῦ σηκώνει ἐπάνω του ὁλόκληρον κόσμον. Ἔτσι κάθε φορὰ πού δύο ἄτομα ἔρχονται σ' ἐπαφὴ ἔχουμε ἀντίθεση δύο κόσμων. Γιατί ὁμως ἀντίθεση, ἀφοῦ ἡ πηγὴ εἶναι ἡ ἴδια; Γιατί ἡ ζωὴ τῶν ἀνθρώπων εἶναι σάν τὴ ζωὴ τῶν φυτῶν: ἡ ἴδια γῆ τρέφει τὸ χυμὸν τους γιά νά μᾶς δώσῃ διαφορετικὰ λουλούδια. Τὸ λουλούδι στὸν ἄνθρωπον εἶναι ἡ προσωπικότης. Ἄν ἀρνηθοῦμε τὴν προσωπικότητα στὸν ἄνθρωπον τὸν κατεβάζουμε χαμηλότερα καὶ ἀπὸ τὸ ξύλον. Τὸ ἴδιον κομμάτι ξύλον, δουλεμένο μὲ τὸν ἴδιον τρόπο, μᾶς δίνει δύο διαφορετικὰ βιολιά. Σαράντα μαθητὲς ἀκολουθῶν-

* Τὸ κείμενον αὐτὸ ἀποτελεῖ μετάφραση τῆς γαλλιστὶ γενομένης ἀνακοινώσεως τοῦ συγγραφέως εἰς τὸ 18ον Συνέδριον τοῦ Διεθνoῦς Ἰνστιτούτου Κοινωνιολογίας, πού ἔλαβε χώραν στὴ Νυρεμβέργῃ τὸν περασμένον Σεπτέμβριον. Ἡ ἀνακοίνωσις αὕτη ἔκαμε ἰδιαιτέραν αἴσθησιν εἰς τοὺς συνέδρους, οἱ ὅποιοι ἐξετίμησαν τὴν πρωτοτυπίαν τῶν περιεχομένων ἀπόψεων. Χαρακτηριστικὸν εἶναι τὸ γεγονός ὅτι ἐκίνησε τὴν προσοχὴν τοῦ παρισταμένου διαπρεποῦς κοινωνιολόγου καθηγητοῦ τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Harvard κ. Sorokin, ὅστις καὶ συνεζήτησεν ἐν συνεχείᾳ τὸ θέμα μετὰ τοῦ ἐγκρίτου Ἑλληνοῦ ἐπιστήμονος κ. Κώστα Παπαδημητρίου.

τας τὰ ἴδια μαθήματα, στήν ἴδια γλῶσσα, στήν ἴδια τάξη, μᾶς δίνουν σαράντα άτομα διαφορετικά. Βέβαια στό σημείο αὐτό ἔχουμε ἐξαναγκασμό, σωστό ὅμως εἶναι νά μὴν μᾶς διαφεύγει ἡ φύση καί ἡ ἔκταση τοῦ ἐξαναγκασμοῦ αὐτοῦ. Ἐάν ὁ κοινωνικός ἐξαναγκασμός ἦταν κάτι τὸ ἀμετάβλητο, ἡ κοινωνία μας δὲν θὰ εἶχε ἀκόμα ξεπεράσει τὸ ἐπίπεδο τῶν τρωγλοδυτῶν. Ἐάν ὁ ἐξαναγκασμός ἐξελίσσεται, ἄς μὴν πᾶμε πιὸ μακριά: ὁ ἄνθρωπος ἔβαλε καί βάζει τὸ χέρι του.

Ἄς παραδεχθοῦμε μιὰ στιγμή πὼς ἡ ἄνω διαπίστωση εἶναι σωστή· ἀφοῦ σὰν ἀντικειμενική πού φιλοδοξεῖ νά εἶναι, ἀπὸ τὴ φύση της, δὲν μπορεῖ νά πετύχη ὅλοι νά συμφωνήσουν μὲ τὴ γνώμη αὐτή. Ἄν λοιπὸν τὸ παραδεχθοῦμε πρὸς στιγμή, ὁ ἐξαναγκασμός στήν τωρινὴ μορφή του προέρχεται ἀπὸ μία σειρά ἀρνήσεων καί ἀντιθέσεων πού οὐσιαστικά κατέληξαν στὴ σύνθεση πού ὀνομάζουμε ζωὴ. Γιατί ἡ ζωὴ δὲν ἀμφισβητεῖται καί μέσα στὶς ἀντιθέσεις τους οἱ γενεές πού προηγήθηκαν ἀναγκαστικά μᾶς τὴν διεβίβασαν σὰν πρὸς τὸ μέλλον πού ἀποτελοῦμε ἀναφορικά μ' αὐτές. Ἔτσι βρισκόμαστε σὲ στενὴ συνάρτηση μὲ τὸ παρελθόν, εἴμαστε ὅμως καί ἀπόλυτα ἀλληλέγγυοι;

ΤΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΚΥΤΤΑΡΟ ΕΙΝΑΙ Ο ΑΝΘΡΩΠΟΣ

Ἡ Κοινωνιολογία, ὡς ἐπιστήμη, ἀνέλαβε νά ἀπαντήση στοῦ ἐρώτημα αὐτό. Ἡ ἀποστολή της λόγω τῆς σημασίας της εἶναι ἀπέραντη. Πάνω στήν ἀδυναμία της νά ρωτήση ὅλους τοὺς ἀνθρώπους, διαιρεῖ τὴν κοινωνία πού ἀποτελοῦμε σὲ ὁμάδες καί τις ὁμάδες αὐτὲς καθιστᾷ ἀντικείμενο τῆς ἐρεύνης της.

Στηριζόμενοι στὴ διαπίστωση αὐτὴ ἐπιτόλαια νόμισαν πολλοὶ ὅτι μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ φέρνει σὲ ἀντίθεση τὸ ἄτομο μὲ τὴν κοινωνία. Ψευδοπρόβλημα, ἀντέταξαν οἱ πιὸ σοβαροὶ κοινωνιολόγοι, καί ἔχουν μεγάλο δίκαιο, γιατί τί εἶναι μιὰ ὁμάδα χωρὶς τὴν ἰδέα πού τῆς δίνει ζωὴ, καί τί εἶναι ἡ ἰδέα χωρὶς τὸν φορέα της, πού εἶναι τὸ ἄτομο; Τὸ κάθε τι στήν κοινωνία μετρίεται σὲ ἀνθρώπινες μονάδες καί δὲν ὑπάρχει ἐσωτερικὴ ἀντίφασις μιὰ ἐρευνα κοινωνικὴ νά στηριχθῆ στοῦ ἄτομο. Διότι τί εἶναι τέλος πάντων μιὰ κοινωνία, ἂν ὄχι ὁ ἄνθρωπος μὲ διάχυτα χαρακτηριστικά; Βρίσκουμε τὸ πᾶν μέσα σὲ μιὰ κοινωνία: ἀπὸ τὸν κακοῦργο ὡς τὸν ἅγιο, καί ἀποστολὴ τῆς Κοινωνιολογίας εἶναι νά μᾶς πῆ σὲ κάθε περίσταση μὲ ποιὸν ἀπὸ τοὺς δύο ἔχουμε νά κάνουμε.

Ἐάν, βιολογικά, ἡ οἰκογένεια ἀποτελεῖ τὸ κοινωνικὸ κύτταρο, ἀπὸ τῆς πλευρᾶς ἐρεύνης κοινωνιολογικῆς τὸ κύτταρο αὐτὸ δὲν μπορεῖ νά εἶναι παρὰ τὸ ἄτομο. Διότι, χωρὶς παροδοξολογία, θὰ μπορούσαμε νά ἰσχυρισθοῦμε ὅτι τὸ Δίκαιο ἀγνοεῖ τὴν οἰκογένεια! «Τὴν καταλαμβάνει διαλυομένην καί ἐπιζητεῖ ὡς ἀπὸ ναυαγίου νά περισώσῃ τὰ ἐπιπλέοντα συντρίμματα». Τὸ Δίκαιον, πράγματι, καθιερώνει τὴν ἔνωσην ἀνδρὸς καί γυναικός, ἐφ' ὅσον ὅμως οὔτοι παραμένουν ἠνωμένοι, ὁ νόμος ἀδρανεῖ.

Διῶκει βεβαίως ὁ νόμος τοὺς γονεῖς δι' ἐγκατάλειψιν τῶν τέκνων, δὲν λέγει ὅμως λέξη ὅταν γονεῖς καί παιδιὰ φεύγουν χωρὶς νά χωρισθοῦν.

Ἡ Κοινωνιομέτρησης, νέος κλάδος τῆς Κοινωνιολογίας, ἀνέλαβε νά μᾶς

κατατοπίση πάνω στο θέμα αυτό. "Άς τήν εὐλογήσουμε καί ἄς τῆς εὐχη-
θοῦμε καλή ἐπιτυχία—Fine.

ΤΟ ΑΤΟΜΟΝ ΩΣ ΜΟΝΑΣ

"Ἐπειτα ἀπό ὅσα εἶπα ἀνωτέρω θά μπορούσα ἄραγε νά ἀπομονώσω, ἔστω γιά μιὰ στιγμή, τὸ ἄτομο ἀπὸ τήν κοινωνία; 'Ὁμολογῶ ὅτι στή μόνωσή μου (-ic) ἐπάνω τὰ ἔχω λίγο χαμένα. Τρομερὴ ἐπιστήμη αὐτὴ ἡ Κοινωνιολογία: σὲ κάθε βῆμα σου νά τήν ἐκμάθης πέφτεις σ' ἕνα δάσος ἀπὸ ἀτομιστές. Σὰν ἄτομο κι' ἐγὼ κολακεύομαι λιγάκι, καί μὲ ὅλη τήν καρδιά μου καί τὰ δυὸ μου χέρια θά ἤθελα νά συνυπογράψω στή σκέψη ἑνὸς Jaspers ὅταν λέγει: «Δὲν μπορῶ νά ἀνακαλύψω τὸν ἑαυτό μου χωρὶς νά ἔλθω σὲ ἐπικοινωνία καί δὲν μπορῶ νά ἔλθω σὲ ἐπικοινωνία ἂν δὲν εἶμαι μοναχός». Τὴν στιγμή ὅμως πού ἀποφασίζω νά τὸν πάρω ὁδηγὸ σκέπτομαι αὐτόματα τίς ἀντιρρήσεις πού προκαλεῖ μιὰ τέτοια τοποθέτηση σὲ πνεύματα ἀνήσυχτα πού βρίσκουν ὅτι ἕνας ἄκρατος ἀτομισμὸς ὁδηγεῖ σὲ ἄρνηση τῆς κοινωνικῆς πραγματικότητος ἢ σὲ ἕνα καμουφλαρισμένο ὀλοκληρωτισμό.

Δὲν νομίζω ὅμως ὅτι ἀρνεῖται κανεὶς τήν κοινωνικὴ πραγματικότητα ὅταν προσπαθῆ νά τήν ἐρμηνεύσῃ· ὁ ὀλοκληρωτισμὸς πάλι, εἶναι ζήτημα πολιτικῆς ἐπιστήμης, ἢ ὁποῖα μᾶς διδάσκει ὅτι ὁ ὀλοκληρωτισμὸς δὲν ἔχει πηγὴ τοῦ τὸν ἀτομισμὸ, ἀλλὰ μᾶλλον τὸν σοσιαλισμὸ, ὁ ἀτομισμὸ στήν ὑπερβολὴ τοῦ ὁδηγεῖ ἀπλῶς στήν ἀναρχία.

'Υπάρχει ὅμως ἀκόμη καί μιὰ ἄλλη πλευρὰ τοῦ ἀτομισμοῦ, τὴν ὁποῖα καί αὐτοὶ ἀκόμη οἱ ἐπιτιμηταὶ τοῦ ἀναγνωρίζουν. Τὴν πλευρὰ αὐτὴ ἀποτελεῖ ἡ λεγομένη «ἠθικὴ συμπίκνωσις» τὴν ὁποῖαν ὁ Durkheim ἀπεκάλεε «δυναμικὴν συμπίκνωσιν» καί ὁ Πλάτων πρὸ αὐτοῦ διέγινωσε προκηρύξας στήν Πολιτείαν του (462 c.): 'Ἡ ἄριστα πολιτευομένη πόλις (ἐπὶ τοῦ προκειμένου, κοινωνία), εἶναι ἐκείνη «ἠτις δὴ ἐγγύτατα ἑνὸς ἀνθρώπου ἔχει». Εἶναι ἐπικίνδυνον νά διαιρῆ κανεὶς τὴν κοινωνία, ἔστω καί διὰ νά τήν μελετήσῃ! Στηρίζομαι διὰ νά πῶ αὐτὸ στή γνώμη τῶν ἐπιφανεστέρων κοινωνιολόγων, οἱ ὁποῖοι ἰσχυρίζονται ὅτι ἡ κοινωνιολογία εἶναι ἡ ἐπιστήμη «τοῦ παντός», ἐξ οὗ καί ἡ δυσχέρεια καί τὸ μεγαλεῖον τῆς.

Μόνον ὁ ἄνθρωπος, μὲ τὴ σκέψη, μπορεῖ νά ξεσηκώσῃ ὀλοκληρὴ τὴν κοινωνία. 'Ἡ κοινωνία, μὲ τὸν ὄγκο τῆς πού σχηματίζει ἡ ἄγνοια ἢ ἡ ἀδιαφορία, μπορεῖ νά συνθλίψῃ τὸ ἄτομο· εἶναι ὅμως ἀνίκανη νά τὸ κρατήσῃ ἔστω καί σὲ ὕψος ἑνὸς δακτύλου. Τὸ κοινωνικὸ σύμπλεγμα ἀποτελεῖ ἕνα εἶδος καταθέσεως, πού τροφοδοτοῦν αἱ ἀλλεπάλληλοι συμβολαὶ τῶν ἀτόμων, ἀπὸ τὴν πρώτη ἐμφάνισι τοῦ ἀνθρώπου στή γῆ. Μόνον ὁ δικαιοῦχος δύναται κάθε φορὰ νά ἀποσύρῃ τὰ σχετικὰ ποσά. 'Ὁ δικαιοῦχος αὐτὸς εἶναι ὁ ἄνθρωπος, ὁ ὁποῖος, ὅπως λέγει καί ὁ Μάρξ «μὲ τὴν ἐργασία τοῦ αὐτοδημιουργεῖται», προσλαμβάνων ἀπὸ τὰ πλοῦσια ἀποθέματα πού συσσωρεύθηκαν μὲ τὴν πάροδο τῶν αἰώνων. 'Ἡ σκέψις δὲν ὑπῆρξε πάντα τὸ χαρακτηριστικὸ τῶν γενεῶν πού προηγήθηκαν ἀλλὰ μᾶλλον ἡ πίστις καί αὐτὸ πρέπει νά μᾶς ἀρκῆ, ἀφοῦ ἡ πίστις αὐτὴ τοὺς ὠδήγησε στή θυσία. 'Ιδανικὸ τους ἦταν τὸ μέλλον

πού έμεις αντιπροσωπεύουμε σχετικά μ' αυτούς, και όταν κανείς θυσιάζεται για ένα ιδεώδες, είναι λίγο φιλόσοφος. Την φερνή τους αυτή καλούμε έθιμα, ήθη, παράδοση, πού όλα μαζί άσκούν ένα είδος έπιταγής, τó όποιο ονομάζουμε έξαναγκασμό. Ό έξαναγκασμός αυτός είναι μία δύναμις πού άποτελεί τόν σκοπό τής υπάρξεως μιās κοινωνίας. Η δύναμις όμως αυτή, όσο ίσχυρά και άν είναι, δέν έπενεργεί κατά τόν ίδιο τρόπο σε όλα τά άτομα. Άνάγκη, όκηνηρία, έλλειψις φαντασίας, συνήθεια, όλα αυτά συντελοούν στο σεβασμό τής δυνάμεως αυτής. Δίπλα όμως στην παράδοση αυτή ξεπετιέται μία άλλη δύναμις πού δημιουργούν τά προβλήματα πού γεννά ή συνύπαρξις και τών όποιών προβλημάτων ή ούσία είναι καθαρώς κοινωνική, υπό την έννοια ότι δέν βρέθηκε άκόμη λύσις ανθρώπινη νά δώση στα προβλήματα αυτά συγκεκριμένη μορφή.

Μία τέτοια κατάσταση προκαλεί στα άτομα ένα είδος άγωνίας ή όποία ένισχύει τή μόνωσή των. Μόνωσις είναι ή έλλειψις άπαντήσεως στο έρώτημα, πού άπευθύνει πρώτα κανείς στην κοινωνία, σαν προύπαρχουσα, και έπειτα στον έαυτό του ό καθένas.

Η μόνωση είναι ή μοίρα κάθε ανθρώπου πάνω σ' αυτή τή γή και δέν υπάρχει άνθρωπος νά μήν τήν αισθάνθηκε έστω και μία στιγμή. Διαφέρει άπό τó ένα άτομο στο άλλο : για μερικούς είναι όδυνηρή : για άλλους σωτηρία. Η βάσις της όμως και στις δύο περιπτώσεις είναι ή ίδια : ό χρόνος, πού ή μόνωσις προβάλλει στην άτεγκτή του γύμνια. Ίσως γι' αυτό μερικοί βρίσκουν τó χρόνο άτελείωτο, όχι άτυχώς άπό πλευρās έργασίας—πράγμα πού άπό τή μία μεριά θά ήταν φυσικό—άλλ' άπλως σαν χρόνο. Γυρεύουν βέβαια, σαν ζωή, νά τόν παρατείνουν, αλλά σύγχρονα προσπαθούν νά τόν «σκοτώσουν». Τήν προσπάθεια αυτή καλούμε «πάρεργο», χωρίς νά σκεφθούμε μία στιγμή ότι τó πάρεργο αυτό για νά τó γεμίσουμε χρειάζεται πάλι έργασία. Τó είδος αυτό τής έργασίας λέγεται «κατανάλωσις», υπό την εύρεία σημασία.

Βλέπουμε λοιπόν πώς και για τήν κατανάλωση άκόμη χρειάζεται έργασία, σαν ή έργασία μόνη της νά μήν έφθανε ! Δέν υπάρχει άτυχώς άλλος τρόπος νά έννοήσουμε πραγματικά τί είναι έργασία.

Μετά τόν «*homo oeconomicus*» πού βγάλαμε άπό τή μέση για νά βάλουμε στη θέση του τόν έργάτη, καιρός είναι με τή σειρά του νά σκεφθούμε τόν καταναλωτή. Προτήτερα όμως κάτι πρέπει νά πούμε για τήν έργασία, υπό τήν κοινωνική μορφή της πού άποτελεί ό καταμερισμός τών έργων.

Ο ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΣ ΚΑΤΑΜΕΡΙΣΜΟΣ ΤΩΝ ΕΡΓΩΝ

Είναι άλήθεια ότι ζούμε σ' ένα αίωνα όπου ή μηχανή έξανθρώπισε τόν άνθρωπο ; «όπου τó κάθε τι γίνεται σαν ή κοινωνία, για νά έπιδράση πάνω στην ύλη, έπιβάλλει στις ομάδες πού μεταχειρίζεται τήν ύποχρέωση κατά τήν διάρκεια τής έργασίας των νά άπαρνηθούν κάθε κοινωνικό σύνδεσμο και ύπαρξη, νά άπομονωθούν, νά συγκεντρώσουν σε τέτοιο βαθμό τή σκέψη τους,

πάνω στην κατεργασία της ύλης, ώστε κάθε άλλη ανθρώπινη ή κοινωνική μέριμνα να τους είναι ξένη». Είναι η γνώμη του άειμνήστου Halbwachs (ή εργατική τάξις και τὰ επίπεδα ζωής). Διερωτᾶται κανείς ἐάν ὁ συγγραφεὺς αὐτὸς γράφοντας τὶς γραμμὲς αὐτὲς βρισκόταν στὴν πλατεία Ὁμονοίας στὸ Παρίσι ἢ κλεισμένος μέσα στὸ γραφεῖο του ὅπως ὅλοι οἱ ἄνθρωποι, ποὺ τὰ ζητήματα αὐτὰ ἀπασχολοῦν. Δεδομένου ὅτι δὲν ὑπάρχει ἀτυχῶς καθεστὼς συλληπτοῦ ποὺ νὰ ἐπέτρεπε στὸν ἐργάτη νὰ μεταφέρῃ σπῆτι του, νὰ ἐργασθῆ κοντὰ στοὺς δικούς του μὲ συντροφιά, μιὰ ἐλασματομηχανή, κατ' ἀνάγκη θὰ παραδεχθοῦμε ὅτι ἡ πιὸ ἰδεώδης ἀπασχόλησις εἶναι ἡ τοῦ γκαρσονιοῦ τοῦ καφενεῖου. Ἄτυχῶς ὅμως τὸ νὰ εἶναι κανεὶς πάντα χωμένος μέσα σὲ μιὰ κοινωνία δὲν σημαίνει ὅτι ἔχει καὶ συντροφιά. Τὸ νὰ κοιτάζει πάλι κανεὶς κάθε στιγμή δὲν σημαίνει πάντοτε ὅτι καὶ βλέπει

Ἄπο τὴν ἄλλη πλευρά, μᾶς βεβαιώνουν, ὅτι ἡ μηχανὴ ἐλευθέρωσε τὸν ἄνθρωπο καταργώντας τὴν δουλεία. Ὡραία ἐλευθερία μιὰ φορά, μιὰ ἐλευθερία ποὺ ἐξανθρωπίζει!

Γνωρίζω μηχανές ποὺ ἀνακουφίζουν τὸν ἄνθρωπο στὴν προσπάθειά του: μηχανές ποὺ ἀντικαθιστοῦν τὸν ἄνθρωπο, ἀλλὰ μηχανές νὰ φτιάχνουν ἐλευθερία, ἂν ὑπῆρχαν, ὁ καθένας θὰ προσπαθοῦσε ν' ἀγοράσῃ. Ἡ ἐλευθερία δὲν φτιάχνεται, ἀλλὰ ξεπηδᾷ σὰν ἀπὸ μιὰ πηγὴ καὶ ἡ πηγὴ αὐτὴ γιὰ τοὺς ἄνθρώπους δὲν εἶναι ἄλλη ἀπὸ τὴν κοινωνία. Δὲν κάνω φιλοφρόνηση στὴν κοινωνία μ' αὐτὸ ποὺ λέω, μὲ κίνδυνο νὰ μὲ ποῦνε ἀνακόλουθο, ἀφοῦ σὲ ἄλλα γραφτὰ μου τὴν εἶπα μητρυιά, γιατί ἂν ἡ κοινωνία εἶναι πηγὴ ἐλευθερίας, ὁ καθένας πίνει σύμφωνα μὲ τὴ δίψα του χωρὶς νὰ τῆς πάρει τὴν ἄδεια.

Καιρὸς εἶναι τώρα νὰ στραφοῦμε καὶ πρὸς τὰ πράγματα, νὰ βροῦμε στήριγμα στὶς ιδέες ποὺ ὡς τώρα ἐκθέσαμε.

Ἄς πάρουμε ὡς παράδειγμα τὸν ὁδηγὸ ἐνὸς μητροπολιτικοῦ τροχιοδρόμου. Τὸ μέσον αὐτὸ συγκοινωνίας ἀποτελεῖ τὴν λύση τοῦ ἀκολουθίου προβλήματος ποὺ παρουσιάζεται σὲ ὅλας τὰς μεγαλοπόλεις: Πῶς νὰ ἐπιτρέψουμε στὸν μεγαλύτερο ἀριθμὸ ἐργαζομένων νὰ μεταβαίνουν στὸ ἐλάχιστο χρονικὸ διάστημα ἀπὸ τὸν τόπο τῆς διαμονῆς των στὸν τόπο ἀπασχολήσεώς των. Τὸ πρόβλημα αὐτὸ λύθηκε χάρις στὴ μηχανὴ ἀπὸ τὸ ἓνα μέρος, ἀλλὰ καὶ χάρις στὸν σημαντικὸ ἀριθμὸ τῶν ἐργαζομένων, ὁ ὁποῖος ἐπιτρέπει στὴν ἐπιχείρησι νὰ εἶναι ἀποδοτικὴ. Τὰ δύο αὐτὰ σημεῖα συμπίπτουν, διότι παρὰ τὴν παρουσία τοῦ αὐτοῦ προβλήματος εἰς ἄλλας πόλεις μὲ μικρότερο πληθυσμὸ, μιὰ τέτοια εὐτυχὴς λύσις δὲν ἦτο δυνατὸ νὰ δοθῆ, καὶ ὑπάρχουν ἀκόμη σήμερα πολυἀριθμοὶ ἐργαζόμενοι ἀναγκασμένοι νὰ προσθέτουν στὴν κυρία προσπάθειά τους γιὰ τὴν ἐργασία τους τὴν φροντίδα τῆς μονοτόνου μετακινήσεώς των.

Ἔχουμε λοιπὸν μὲ τὴν λύση αὐτὴ ἓνα σημαντικὸ ἀριθμὸ ἐργαζομένων ποὺ ἀπολαύουν τῶν εὐεργετημάτων τῆς μηχανῆς εἰς βάρος ἐνὸς τῶν συναθρώπων των, ὁ ὁποῖος εἶναι ὑποχρεωμένος νὰ παρατείνῃ τὴν παραμονὴν του στὶς σήραγγες δεδομένης πόλεως πέραν τοῦ χρονικοῦ ὁρίου τοῦ ἀπαιτούμενου στοὺς ἐπιβάτας νὰ ἐκτελέσουν τὴν διαδρομὴ των. Νὰ μὴ μᾶς κάνει ἐντύπωση ἡ ἀνισότης τῶν σχέσεων: Χιλιάδες ἐπιβατῶν ἀπὸ τὴ μιὰ πλευρά,

ένας άνθρωπος από την άλλη, διότι στην κοινωνιολογία, όπως είπαμε, τὸ κάθε τι μετρίεται με ἀνθρώπινες μονάδες.

Ἐνα ἐρώτημα τότε τίθεται: Ὁ ἄνθρωπος αὐτὸς εἶναι ἄραγε σκλάβος, γιατί ξεπεράστηκε ἀπὸ τὴ μηχανὴ καὶ εἶναι ἀναγκασμένος νὰ ἐκτελῆ μιὰ μονότονη ἐργασία; Πρέπει νὰ καταριέται τὴν τύχη του, ἢ νὰ τὴν εὐλογῇ;

Ἄς ἐξετάσουμε πρῶτα τὴν τεχνικὴ πλευρὰ τῆς ἀπασχολήσεώς του προτοῦ τονίσωμε τὴ σημασίαν της.

Α'

Ἡ ἐπιχείρησις τοῦ ἐμπιστεύεται μιὰ μηχανὴ γῆς ὁποίας ἡ τελειότης καὶ τὸ κόστος τοῦ ἀφαιροῦν κάθε διάθεσι νὰ τὴν ἰδιοποιηθῇ. Πρὸς τί ἄλλως τε; ποῦ νὰ τὴν βάλῃ; τί νὰ τὴν κἀνῃ; Δὲν εἶναι ἰδιοκτῆτης τοῦ μέσου παραγωγῆς του, ἀλλὰ εἶναι θεματοφύλαξ, με ἐπὶ πλέον τὴν νομῆν, ἔχει τὴν διάθεσιν τοῦ πράγματος, καὶ τὸ σημεῖο αὐτὸ εἶναι ὑψίστης σημασίας, ὅπως θὰ δοῦμε παρακάτω. Τί παράγει ὁ ἄνθρωπος αὐτὸς χρόνο; καὶ τί ὑπεραξία; Ἄν μπορούσε νὰ προσθέσῃ καὶ νὰ ἀξιοποιήσῃ τὶς ὥρες ποῦ κατὰ τὸ ὀκτάωρο διάστημα τῆς ἐργασίας του συντελεῖ νὰ κερδίζουν οἱ συνάνθρωποί του (με ἀξιοποίηση ἐδῶ ἐνωῶ τὴν δυνατότητα νὰ τὶς μετατρέψῃ σὲ μέρες, μῆνες, χρόνια, νὰ παρατείνῃ τὴ ζωὴ του, χωρὶς τίποτα νὰ ἀφήσῃ στοὺς καπιταλιστοὺς) θὰ ξεπερνοῦσε καὶ τὸν Μαθουσαλά. Ἄτυχῶς ὅμως δὲν εἶναι ὁ ἄνθρωπος αὐτὸς ποὺ κατασκευάζει ὅλο αὐτὸ τὸν χρόνο. Δίνει τὸν χρόνο τὸ δικό του, εἶναι ἀλήθεια, ἀλλὰ δὲν θὰ μπορούσε νὰ κατασκευάσῃ οὔτε ἕνα δευτερόλεπτο. Ἐκείνη ποὺ κατασκευάζει ὅλο αὐτὸ τὸν μυθικὸ χρόνο εἶναι μιὰ χαριτωμένη νεράιδα ποὺ λέγεται ἠλεκτρισιμός. Ποιῆς εἶναι οἱ σχέσεις του με τὴν νεράιδα αὐτή; ὦ! ἀπλούστατες: Πέρνετε στὶς ὀκτῶ τὸ πρωὶ ἕνα ξυπνὸ νεὸ καὶ τὸν εἰσάγετε στὸν ἐπὶ κεφαλῆς θάλαμο τοῦ πρώτου βαγονιοῦ, ὅπου καὶ λαμβάνει θέσι μπροστὰ σὲ δύο μοχλοὺς. Ὁ ἕνας ἀπὸ τοὺς μοχλοὺς αὐτοὺς ἀνοίγει τὸν πιεσμένο ἀέρα ποὺ κινεῖ τὰ φρένα καὶ ὁ ἄλλος στέλνει τὸ ρεῦμα στοὺς κινητήρες ποὺ στρέφουν τοὺς τροχοὺς. Στὴ διαδρομὴ ὅλα εἶναι μελετημένα: Ταχύτης, ὄριο γιὰ τὶς στροφές, σήματα, καὶ ἰδίως διπλὴ γραμμὴ, νὰ ἀποφεύγουνται οἱ συγκρούσεις. Τὸ μεσημέρι ἡ ἐκμάθησις ἔχει τελειώσει καὶ ὁ νέος μας μπορεῖ νὰ πιάσει δουλειὰ τὴν ἴδια μέρα, ἂν θέλει. Θὰ μοῦ ἀντιταχθῇ ἀσφαλῶς ὅτι δὲν ὑπολογίζω τὸ ἐπάγγελμα τοῦ ἠλεκτροτεχνίτου, ποὺ εἶναι πολὺπλοκο καὶ ἀπαιτεῖ μακρὰ ἐξάσκηση. Μὰ ἔχουμε καὶ τὸ τηλέφωνο. Στὴν πρώτη βλάβη ἡ ὁμάς τῶν ἐδικῶν καταφθάνει καὶ βάζει τὰ πράγματα σὲ τάξη, τίποτα ἄλλως τε δὲν ἐμποδίζει, τὴ στιγμὴ ποὺ παραδεχθήκαμε ὅτι ὁ νέος μας εἶναι ξυπνός, νὰ παρακολουθήσῃ τὴν ἐπισκευή, γιὰ νὰ ἀνταποκριθῇ καὶ αὐτὸς ἀργότερα μετὴ σειρὰ του. Θέλω δηλ. νὰ πῶ ὅτι ἡ ἐκμάθησις μπορεῖ νὰ γίνῃ, λόγω τῆς φύσεως τῆς ἐγκαταστάσεως καὶ κατὰ τὴν ἐξάσκηση τοῦ ἐπαγγέλματος, καὶ αὐτὸ εἶναι τὸ οὐσιῶδες. Τὸ παράδειγμά μου ἄλλως τε εἶναι ἀφηρημένο καὶ δὲν φιλοδοξεῖ νὰ μεταδώσῃ φωτογραφικὰ τὴν πραγματικότητα, ἀλλὰ μᾶλλον νὰ τὴν ἐρμηνεύσῃ.

Ἴδου λοιπὸν ὁ ἄνθρωπός μας κινῶν τοὺς μοχλοὺς του κατὰ διαστήματα,

ανάλογως τῶν ἀναγκῶν τῆς ὑπηρεσίας, διὰ χρονικὸν συνολικὸν διάστημα, κατὰ κανόνα, ὀκτώωρον. Χάρις στὴν μηχανὴ ἢ μουικὴ του προσπάθεια εἶναι σχεδὸν ἀσήμαντος καὶ ὡς συνιστῶσα αἰτία θὰ μπορούσε νὰ παραβληθῆ μετὴν ἔπαρση τῆς μίγας τῆς ἱππαμάξης τοῦ μύθου τοῦ La Fontaine. Ἀπὸ ἠθικῆς ὁμως πλευρᾶς, πρέπει νὰ τὸ ἀναγνωρίσουμε, πρόκειται περὶ ἐργασίας μονοτόνου καὶ πληκτικῆς. Αὐτὸ ὁμως ἀρκεῖ γιὰ νὰ ὑποστηρίξουμε ὅπως λένε μερικοὶ ὅτι ὁ ἐργάτης μας ἔχασε τὸν ἀνθρωπισμὸ του, ἢ ὅπως ἄλλοι διατείνονται ὅτι ἔγινε σκλάβος, ἔστω καὶ τῆς μηχανῆς;

B'

Η ΣΗΜΑΣΙΑ ΤΗΣ ΜΗΧΑΝΗΣ

Εἶναι ἀλήθεια ὅτι ἡ μηχανὴ προκαλεῖ τὸν ἀνθρώπο καὶ πληγώνει τὸ φιλότιμό του, ἀλλὰ στὴν ἄνισο αὐτὴ πάλη ὁ ἀνθρώπος παραμένει πάντα νικητῆς, γιὰτὶ διατηρεῖ τὸν ἔλεγχο. Ἐὰν ἡ μηχανὴ ξεπέρασε στὴν ταχύτητα τὸν ἦχο, ὁ «ὠκύπτους Ἀχιλλεύς» δὲν πέθανε, φθάνει νὰ συνηθίσουμε νὰ συγκρίνουμε τὰ ὅμοια. Δὲν εἶναι ὁ ἀνθρώπος σκλάβος τῆς μηχανῆς· τὸ ἀντίθετο ἀκριβῶς συμβαίνει. Δὲν εἶναι ὁμως καὶ σωστὸ νὰ λέμε ὅτι ἡ μηχανὴ ἀντικατέστησε τὸν σκλάβο, διαφορετικὰ θὰ ἔπρεπε νὰ παραδεχθοῦμε ὅτι ἡ δουλεία δὲν καταργήθηκε ἀκόμα. Ὑπάρχουν πράγματι, καὶ σήμερα ἀκόμη, πολλοὶ τομεῖς τῆς παραγωγῆς ἐπώδυνοι καὶ ἐπικίνδυνοι ὅπου ἡ μηχανὴ ἀπουσιάζει ἢ ἀποδεικνύεται ἀνεπαρκῆς.

Ὁ μεγαλύτερος ἐγκάθειρκτος τῆς οἰκονομίας μας εἶναι σήμερα ὁ ἐπιστήμων, ὁ ὁποῖος ἀνέκαθεν ὑπῆρξεν ὁ πλεον ἐλεύθερος ἀνθρώπος, χωρὶς νὰ λησμονήσουμε τοὺς μεταλλεργάτες, τοὺς βυρσοδέψες, τοὺς ραδιολόγους, τοὺς ἀσχολούμενους στὰ ἐργαστήρια ἀναλύσεων, καὶ ὄσους ἄλλους ἀναριθμητοὺς ἢ ἄγνοιά μου με ἀναγκάζει νὰ παραλείψω. Ὅλοι αὐτοὶ οἱ ἀνθρώποι δὲν εἶναι σκλάβοι, ὅπως δὲν εἶναι σκλάβος καὶ ὁ μηχανοδηγὸς τοῦ παραδείγματός μας. Καὶ νὰ τὸ γιατί: Σὲ κάθε στάση ὁ μηχανοδηγὸς μας ἀφήνει καὶ πέρνει ὀλόκληρες ὀμάδες ἀτόμων πού πηγαίνουν νὰ ἐργασθοῦν γι' αὐτόν, καὶ ὑπάρχουν ἀσφαλῶς πολλὰ ἀπὸ αὐτὰ τὰ ἄτομα πού θὰ ἤθελαν νὰ εἶναι στὴ θέση του. Μόνη σκοτεινὴ πλευρὰ τοῦ θαυμασίου αὐτοῦ θεσμοῦ, πού εἶναι ὁ κοινωνικὸς καταμερισμὸς τῆς ἐργασίας. Τὴν σκοτεινὴ αὐτὴ πλευρὰ ἀνέλυσα κάποτε καὶ ὠνόμασα: ἑτερογένεια παροχῆς.

ΣΚΛΑΒΟΣ ΚΑΙ ΕΡΓΑΖΟΜΕΝΟΣ

Τίποτα ἀπ' αὐτὰ στὴν ἀρχαία οἰκονομία. Ὁ ἐργάτης στὴν ἀρχαία ἐποχὴ ἑτοποθετεῖτο μετὴ βία σὲ ἕνα τομέα τῆς οἰκονομίας ὅπου ἡ ἐργασία εἶχε τὴν ἔννοια κατανομῆς καὶ ὄχι καταμερισμοῦ κατὰ τὴν σύγχρονη ἐκδοχὴ. Μεταξὺ κυρίου καὶ δούλου ἢ σχέσις ἦτο σχέσις ἐπιπρωσεως καὶ ὄχι συνεργασίας. Μπροστὰ στὴν ἀπαίτηση τῆς ὕλης ὁ κύριος ὑπεχώρει καὶ ἀνέθετε εἰς τὸν πλησίον του τὴν φροντίδα νὰ ἀγωνισθῆ ἀντὶ αὐτοῦ. Μετεχειρίζετο

τόν δούλο σάν ἐργαλεῖο καί κατέβαλλε τήν ἴδια φροντίδα ὅπως καί γιά ἕνα ἐργαλεῖο: φρόντιζε δηλ. μόνο γιά τή συντήρησή του. Ἡ σχέση μεταξύ δούλου καί κυρίου ἦτο κάθετος, ὄχι ὑπὸ τὴν ἔννοια βεβαίως κοινωνικῆς ἀποστάσεως ἢ ἱεραρχίας, ἀλλὰ λόγω ἐλλείψεως οἰκονομικοῦ κυκλώματος. Αὐτὴ ἦτο ἡ οὐσιώδης διαφορά μεταξύ δούλου καί ἐργάτου στὴν ἀρχαία ἐποχὴ, ὥστε κύριος τοῦ δούλου ἦτο δυνατὸν νὰ εἶναι καί ἕνας ἐργάτης.

Χάρis εἰς αὐτὸ τὸ οἰκονομικὸν κύκλωμα, ὁ ἐργαζόμενος ἐπὶ τῶν ἡμερῶν μας καθίσταται μὲ τὴν σειράν του κύριος, διαθέτων ὡς τίμημα τῆς ἐργασίας του μίαν δύναμιν τὴν ὁποῖαν καλοῦμεν δύναμιν ἀνταλλακτικὴν ἢ ἀγοραστικὴν. Γνωρίζω βέβαια ὅτι ἡ δύναμις αὐτὴ εἶναι σχετικὴ, ὅπως κάθε δύναμις σ' αὐτὸ τὸν κόσμον. Στὸ σημεῖο ὅμως αὐτὸ ἀκολουθῶ τὰ πορίσματα τῆς Κοινωνιολογίας, ἐπιστήμης αὐτονόμου, ἢ ὁποῖα ὀφείλει, κάθε φορὰ πού ἡ πραγματικότης τὸ ἐπιβάλλει, νὰ ἀποσπᾶται, εἰ δυνατόν, ἀπὸ τὸν ἱστορικὸ ὕλισμό τὴν στιγμὴ ἀκριβῶς πού φαίνεται ὅτι τὸν ἐπικυρώνει! Διότι ἂν ἡ ἀγοραστικὴ δύναμις εἶναι ὄριο, εἶναι σύγχρονα καί ἐκλογῆ, καί αὐτὸ εἶναι τὸ οὐσιώδες.

Δὲν εἶναι μόνον ἡ ἐνσωματωμένη ἐργασία σὲ ἕνα προϊόν πού δίδει τὴν ἀξίαν του σ' αὐτὸ τὸ προϊόν, ἀλλὰ καί ἡ ἐργασία στὴν ὁποῖα κανεὶς ὑποχρεοῦται νὰ μετέλθῃ διὰ νὰ τὸ ἀποκτήσῃ. Μὲ τὴν ἐκδοχὴ αὐτὴ ἔχουμε τουλάχιστον μίαν ἔννοια σταθμητὴ, ἐνῶ μὲ τὴν ἐνσωματωμένη ἐργασία... Ποία εἶναι ἡ μερίς, γιά νὰ φέρουμε ἕνα παράδειγμα, κατὰ μονάδα ἐργασίας, ἐνὸς ναύτου σὲ ἕνα πλοῖο (πού ταξιδεῖ κενὸ γιά νὰ φορτώσῃ πετρέλαιο σὲ ἕνα ἀπομακρυσμένον λιμένα ὅπου ἡ τιμὴ τοῦ ἐμπορεύματος αὐτοῦ εἶναι μικρότερα ἀπὸ τὸν λιμένα προορισμοῦ) κατὰ τὴν μετάβασιν καί τὴν ἐπιστροφήν; Λυποῦμαι διότι μὲ τὴν σκέψη αὐτὴ ξαναφέρνω στὴ μέση τὴν ἀξία χρήσεως καί τὸν ὑποκειμενισμό, ἀλλ' ἡ φύσις τῶν πραγμάτων μὲ ἀναγκάζει. Ἐὰν ὁ Ricardo ὑπελόγιζε τὴν ἀξία χρήσεως δὲν θὰ περιήρχετο σὲ ἀδιέξοδο μὲ τὴν περίπτωσιν τοῦ παλαιοῦ κρασιοῦ, τὸ ὁποῖον πέρνει ἀξία μὲ τὸ χρόνο χωρὶς τὴν μεσολάβησιν ἐργασίας. Τὴν ἀξία τοῦ προϊόντος αὐτοῦ, τὸ ὁποῖον ἐκ τῆς φύσεώς του προσφέρεται εἰς περιορισμένη ποσότητα, καθορίζει ὁ ὀριακὸς ἀγοραστής. Δὲν προτίθεται, ἀσφαλῶς, εἰς τὸ σημεῖον αὐτὸ νὰ προβῶ στὴν ἔρευνα τῆς θεωρίας τῆς ἀξίας: τὴν ἀναφέρω μόνο ἀπλῶς, ἐφ' ὅσον παρεντίθεται στὸ κύριον θέμα μου.

Ἡ ἀγοραστικὴ δύναμις μετατρέπεται σὲ ἐκλογὴ ἀπὸ τὴν στιγμὴ κατὰ τὴν ὁποῖα οἱ βασικὲς ἀνάγκες τοῦ ἀτόμου ἱκανοποιηθοῦν. Τότε καί μόνον ὁ ἐργαζόμενος μεταβάλλεται σὲ κριτὴ καί κύριον. Ποσοτικῶς τὸ ἐπίπεδον ἐνὸς πολιτισμοῦ κρίνεται ἀπὸ τὸ περιθώριον τὸ ὁποῖον ὑφίσταται μεταξύ τῆς ἱκανοποιήσεως τῶν βασικῶν ἀναγκῶν (αἱ ὁποῖαι εἶναι αἱ αὐταὶ δι' ὅλας τὰς ἀνθρωπίνους ὑπάρξεις) καί τῶν ἀναγκῶν εὐεξίας, τὰς ὁποῖας ἡ κοινωνία δημιουργεῖ διὰ τὴν εὐμάρειάν της. Εἰς τὸ δεῦτερον αὐτὸ εἶδος τῶν ἀναγκῶν διακρίνομεν δύο πλευράς: α) μίαν πρόκλησιν, φαινόμενο καθαρῶς κοινωνικόν (μόδα, προπαγάνδα, ρεκλάμα): β) ἕνα ὄρο: τὴν τιμὴν, φαινόμενο ἐπίσης κοινωνικόν. Τὸ ἄτομον διὰ νὰ ἀνταποκριθῆ δὲν ἔχει παρὰ μίαν καί μόνην φροντίδα: νὰ αὐξήσῃ

τήν αγοραστική του δύναμη. Ἡ φροντίς αὐτή καὶ εὐλογος εἶναι καὶ ὠφέλιμος, ἐφ' ὅσον αὐξάνη τὴν παραγωγικότητα, καθίσταται ὁμως μοιραία ὅταν τροφοδοτεῖ τὰς κοινωνικὰς διενέξεις πρὸ τῆς ἀνισότητος τῶν οἰκονομικῶν συνθηκῶν.

Εἰς τὸ σημεῖο τοῦτο, κατὰ τὴν γνώμην μου ἐμφανίζεται ὁ μόνος ἀνταγωνισμὸς μεταξὺ ἀτόμου καὶ κοινωνίας: Ἡ κοινωνία ἀποβλέπει εἰς τὴν παραγωγικότητα ὡς πρὸς ἓνα σκοπὸν, ἐνῶ τὸ ἄτομο ὡς πρὸς ἓνα μέσον. Ποιὸς ἀπὸ τοὺς δύο ἔχει δίκαιο; Μακροπροθέσμως ἀσφαλῶς ἡ κοινωνία, βραχυπροθέσμως ὁμως τὸ ἄτομο, βιαστικὸ καθὼς εἶναι, ἔχει δίκαιο νὰ εἶναι ἀνυπόμονο. Εἶναι σὰν ἡ κοινωνία νὰ ἀπαντοῦσε στὰ παράπονα τοῦ ἀτόμου πάνω κάτω, κατ' αὐτὸ τὸν τρόπο: «Βρίσκεις πῶς τὸ ἀγαθὸ αὐτὸ εἶναι πολὺ ἀκριβὸς; τότε φτιάστο μόνος σου» — «Μὰ μείναμε σύμφωνοι νὰ ἐργασθοῦμε μαζί...», ἀπαντᾷ δειλὰ δειλὰ τὸ ἄτομο ... Οἱ ἐργάτες τότε ἀποτραβήχθησαν ἀπὸ τὴν κοινωνία, συσπειρώθηκαν, γιὰ νὰ ἐργασθοῦν πάλι χωριστὰ!

Ἡ ἐπιστήμη τότε ὁμόφωνα διεκήρυξε: Ὁ «*homo oeconomicus*» πέθανε· δὲν ὑπάρχει πιά παρὰ μόνον ὁ ἐργαζόμενος... Ὁ *homo oeconomicus* πέθανε; ἂν ἦταν ἀλήθεια ὅλες αὐτὲς οἱ λοταρίες, ἐθνικὲς καὶ μὴ, δὲν θὰ πωλοῦσαν οὔτε ἓνα λαχεῖο. Εἶναι ζαβολιὰ νὰ γυρεύη κανεὶς νὰ αὐξήσῃ τὸ εἰσόδημά του ἀγοράζοντας ἓνα λαχεῖο. Ἄν ἡ κλήρωση εἶναι τιμωρία, αὐτὸ δὲν ἀπαλλάσσει τοὺς ὑπεύθυνους, γιὰτὶ πρόκειται περὶ μεθόδου ἀντικοινωνικῆς καὶ ἀνηθικοῦ. Ἄντικοινωνικῆς, γιὰτὶ ὁ κερδίζων στερεῖ ὅλους τοὺς χάνοντας ἀπὸ ἓνα μῆμα τῆς αγοραστικῆς τῶν δυνάμεως χωρὶς ἀντίστοιχο ἐργασία. Ἄνηθικὸν κατόπιν γιὰτὶ ἀποτελεῖ φόρο στὴν ἀγωνία, ἡ ὁποία δὲν ἔχει τίποτε τὸ παραγωγικόν, χωρὶς νὰ ὑπολογίσουμε τὸν ἠθικὸ κλονισμόν ποὺ προκαλεῖ στὸν κερδίζοντα νὰ βλέπη μέσα σὲ εἴκοσι τέσσερις ὥρες ὅλοι νὰ τὸν προσέχουν, νὰ τὸν περιποιῶνται, νὰ τὸν ἐκτιμοῦν, χωρὶς καμιὰ ἀπὸ μέρους του προσπάθεια.

Η ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΑΝΙΣΟΤΗΣ

Εἶδαμε παραπάνω ὅτι αὐτὸ ποὺ λέμε τιμὴ ἐργασίας ἢ ἡμερομίσθιο, εἶναι μία δύναμη ἡ ὁποία ἐπιτρέπει στὸν ἐργαζόμενον νὰ βάλῃ μὲ τὴ σειρά τους νὰ ἐργασθοῦν γι' αὐτὸν ἓνα ὅσο τὸ δυνατὸ μεγαλύτερο ἀριθμὸ ἄλλων ἐργαζομένων.

Ἡ τιμὴ αὐτὴ ἢ ἡ δύναμις δὲν εἶναι ἴση δι' ὅλους τοὺς ἐργαζομένους, διότι ἡ τιμὴ αὐτὴ καταβάλλεται γιὰ τὴν ἐργασία καὶ ὄχι γιὰ τὸν ἄνθρωπο. Ὁ ἄνθρωπος δὲν πωλεῖται, εἶναι κατὰ τὴν κυριολεξίαν ἀνεκτίμητος. Τί σημασία ὁμως ἔχει ὁ ἄνθρωπος νὰ εἶναι ἀνεκτίμητος, τὴν στιγμὴν ποὺ ἡ τιμὴ τῆς ἐργασίας του, τὴν μόνον στὴν ὁποία ὑπολογίζει, δὲν τοῦ ἐπιτρέπει νὰ καλύψῃ τὶς ἀνάγκες του. Εἶναι πολὺ ἀργὰ τώρα νὰ γυρίσῃ πάλι πίσω γιὰ νὰ προσπαθήσῃ μόνος του νὰ ἀποσπᾷ ἀπὸ τὴ φύση τὰ ἀπαραίτητα ἀγαθὰ γιὰ τὴ συντήρησίν του. Ἐκμετάλλευσις, παράβασις ὑποσχέσεως: κοινωνικὴ ἐργασία, κοινωνικὸν εἰσόδημα, ἀγῶνες, διεκδικήσεις, διχασμοί, χάος ἠθικὸ καὶ διανοητικόν... Τί νὰ πρωτοπεῖ κανεὶς γι' ὅλα αὐτὰ;

Ἐὰν ἡ κοινωνία ἀπέσπασε τὸν ἄνθρωπο ἀπὸ τὴν φύση, δὲν ἦταν μόνον γιὰ νὰ τὸν ἀπαλλάξῃ ἀπὸ μία ἄνισο πάλη. Ὁ ἄνθρωπος εἶχε ἀκόμα καὶ ἓνα

Άλλο έχθρό : τὸ χρόνο. Φύση καὶ χρόνος εἶναι σήμερα οἱ δύο ἠττημένοι τοῦ σύγχρονου ἀνθρώπου. Ὁ ἐργαζόμενος σήμερα ἀγοράζοντας ἕνα κουτί σαρδέλλες πληρώνει τὸ ἐμπόρευμα, ἀλλὰ πέρνει σύγχρονα καὶ ἕνα δῶρο ὑπὸ μορφὴν χρόνου, πού τοῦ προσφέρει ὁ κοινωνικὸς καταμερισμὸς τῶν ἔργων. Ἄς τὸ παραδεχθοῦμε πρὸς στιγμή. Ὁ ἴδιος ὅμως ὁ ἀνθρώπος βλέπει σήμερα στοὺς δρόμους κάτι ἄλλα κουτιά, πολυτελέστερα, τοποθετημένα πάνω σὲ τέσσερις ρόδες, νὰ τὸν ξεπερνοῦν μέσα σ' ἕνα σύννεφο σκόνης. Καὶ ὁ ἀνθρώπος αὐτὸς συγκρίνει καὶ ἀπότομα ἀνακαλύπτει ὅτι ἡ ἀγοραστικὴ του δύναμη δὲν τοῦ ἐπιτρέπει νὰ καλύψῃ τὶς ἀνάγκες του... Εἶναι δυστυχεὴς διότι ἔξαφνα ἀνακαλύπτει μίαν καινούργιαν ἀνάγκη. Δὲν φταίει αὐτός· ἡ κοινωνία θέλει νὰ εἶναι λαίμαργος, στὴ λαιμαργία του ὅμως ἐπάνω παραλογίζεται. Συγκρίνει τὸν ἑαυτό του μὲ τοὺς εὐτυχεῖς κατόχους τῶν αὐτοκινήτων πού τὸν ξεπερνοῦν, ἐνῶ θὰ ἔπρεπε νὰ συγκριθῆ μὲ τὸν Λουδοβίκο τὸν XIV. Ἐδῶ, στὸ σημεῖο αὐτό, εἶναι τὸ σφάλμα του, τὸ λάθος του, ἡ εὐθύνη του, διότι μακροπροθέσμως ἡ παραγωγικότης ἐξαλείφει τὶς κοινωνικὲς ἀνισότητες.

Ἄντι νὰ ὑποκλιθῆ μὲ σεβασμὸ καὶ νὰ εὐλογῆσῃ τὴν κοινωνία γιὰ τὰ ἀγαθὰ πού ὡς τώρα τοῦ ἐξασφάλισε, ἀποτραβιέται καὶ σχηματίζει αὐτὸ πού συνηθίζουμε νὰ καλοῦμε τάξη. Ὁ ἀνθρώπος χωμένος σὲ τάξη ἀνάλογα μὲ τὴν ἐργασία του ! ἐνῶ εἶδαμε πάρα πάνω ὅτι ὁ ἀνθρώπος, ἀντίθετα ἀπὸ τὴν κοινωνία, θεωρεῖ κατὰ κανόνα (γιατὶ ὑπάρχουν καὶ ἐξαιρέσεις, ὅπου ἡ ἐργασία εἶναι συνυφασμένη μὲ τὸ ἄτομο) τὴν ἐργασία ὡς μέσο καὶ ὄχι ὡς σκοπὸ. Μόνο ὁ σκοπὸς χαρακτηρίζει τὸν ἀνθρώπο, γι' αὐτὸ ὅταν ἕνα ἀμάξι περνᾶ ἀπὸ μπροστὰ μας μὲ ὅλη τὴν ταχύτητα, λέμε «ἕνας τρελλὸς» καὶ ὄχι «ἕνας προλετᾶριος», γιατί δὲν ἔχουμε καιρὸ νὰ ἐλέγξουμε τὴν ταυτότητά του.

Η ΚΑΤΑΝΑΛΩΣΗ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΖΕΙ ΕΝΑ ΑΤΟΜΟ ΚΑΙ ΟΧΙ Η ΠΑΡΑΓΩΓΗ

Δὲν εἶναι πρῶγμα εὐκόλο νὰ σκαλίσουμε μέσα στὴν ὑπόσταση ἑνὸς ἀνθρώπου, γιατί ὁ ἀνθρώπος δὲν εἶναι κάτι τὸ δεδομένο, ἀλλὰ μίαν ὑπόσχεση. Καὶ ἡ κοινωνία δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο ἀπὸ ἕνα ἀνθρώπινο σύνολο σχηματισμένο ἀπὸ πραγματοποιημένες ὑποσχέσεις. Μόνο ἡ φωτογραφία τοῦ ἀνθρώπου μπορεῖ νὰ τεθῆ σὲ πλαίσιο. Οἱ θεσμοί, γιὰ νὰ εἶναι πραγματικὰ θεσμοί, πρέπει πάντα ν' ἀφήνουν μίαν πόρταν ἀνοικτὴ ἀπὸ ὅπου τὸ ἄτομο θὰ περάσῃ.

Τὸ νὰ λέμε λοιπὸν ὅτι ὁ ἀνθρώπος καθορίζεται ἀπὸ τὴν ὁμάδα εἰς τὴν ὁποία ἀνήκει, εἶναι μίαν εὐκόλη λύσιν πού μᾶς ἐπιτρέπει νὰ ἀθροίζουμε, στὴν ἀδυναμία μας ἐπάνω νὰ ἀπομονώσουμε. Ἡ τάξη εἶναι μίαν ὁμᾶς πολιτικὴ καὶ προέρχεται κατ' εὐθείαν ἀπὸ τὴν δύναμη αὐτὴ πού λέγεται «συνδικάτο», τὴν ὁποία ὁ ἀπομονωμένος ἐργάτης ἠναγκάσθη νὰ συμπύξῃ γιὰ τὴν ὑπεράσπιση τῶν συμφερόντων του. Ὑπὸ τὴν ἔννοια αὐτὴ ἡ τάξη ἀποτελεῖ ξεπέρασμα σκοποῦ καὶ ὀρθότερο θὰ ἦταν νὰ τὴν ἀποκαλέσουμε κόμμα. Τὴν ἀπόδειξη τοῦ ἰσχυρισμοῦ μου τὴν εὐρίσκουμε στὴν ἀμυχανία τῶν θεωρητικῶν νὰ συλλάβουν ὀρθῶς τὴν ἔννοια «τάξη». Τὸ λάθος τῶν θεωρητικῶν συνίσταται στὸ γεγονός ὅτι λαμβάνουν ὡς βάση διακρίσεως τὴν παραγωγή, ἡ ὁποία, ὅπως

είπαμε παραπάνω, για τὸ ἄτομο εἶναι μέσον καὶ ὄχι σκοπός. Μὲ βάση τὴν παραγωγή αὐτομάτως ὠθοῦνται πρὸς τὴν ἔννοιαν τοῦ εἰσοδήματος, γιὰ νὰ καταλήξουν στὴν ἀπρόοπτο, τὸ ὀλιγώτερο, αὐτὴ διαπίστωση : Γιὰ τὸν οἰκονομολόγο—γράφει πάντα ὁ ἴδιος Halbwachs— τί ἄλλο πρᾶγμα μπορεῖ νὰ εἶναι οἱ τάξεις «ἀπὸ τὰς ομάδας ἀγοραστῶν πού στρέφονται κατὰ προτίμησιν πρὸς αὐτὰ ἢ ἐκεῖνα τὰ καταστήματα, ὅπως στὶς πόρτες τῶν θεάτρων τὸ κύμα τῶν θεατῶν διαιρεῖται σὲ δύο ρεύματα, αὐτῶν πού γυρεύουν θεωρεῖα ἢ καθίσματα πλατείας καὶ τῶν ἄλλων πού ἀρκοῦνται στὰ ἀμφιθέατρα καὶ τὶς γαλαρίες ;»

Στὸ σημεῖο αὐτό, ὅπως θὰ ἀντελήφθη ὁ ἀναγνώστης, ὁ διακεκριμένος αὐτὸς κοινωνιολόγος διερωτᾶται, καὶ τὸ ἐρωτηματικὸ προδίδει ἀμφιβολία. Στὸ παράδειγμα ἄλλως τε πού διάλεξε δὲν τίθεται ζήτημα ἀγοραστικῆς δυνάμεως, ἀλλ' ἐκλογῆς. Κατ' ἐμέ, ἂν ἕνας προσκνητῆς π.χ. πηγαίνει στὴν Chartres πεζῆ με αὐτοκίνητο, σὲ δευτέρα ἢ πρώτη θέση, στὴ συνειδησή μου παραμένει προσκνητῆς, καὶ αὐτὸ μοῦ ἀρκεῖ. Ἄν ἕνας ἑκατομμυριοῦχος πάλι πηγαίνει στὴν ὄπερα σὲ πρώτης σειρᾶς θεωρεῖο, τὴν ἴδια στιγμή πού οἱ γαλαρίες καὶ τὰ ἀμφιθέατρα εἶναι γεμάτα κόσμο, νὰ δῆ π.χ. τὸν Ρωμαῖο καὶ τὴν Ἰουλιέττα τοῦ Prokofief, στὴ συνειδησή μου μεθ' ὄλων αὐτῶν καὶ τοῦ συνθέτου ἐγκληματεῖ κατὰ τοῦ Σαῖξπηρ.

Ἡ διαπίστωση αὐτὴ μὲ ἐνισχύει στὴν πεποίθησίν μου ὅτι ἐκεῖνο πού χαρακτηρίζει ἕνα ἄνθρωπο εἶναι ἡ κατανάλωσις ὑπὸ τὴν εὐρείαν ἔννοιαν. Ἡ κατανάλωσις αὐτὴ γεμίζει τὸν κούφιο χωρὶς περιεχόμενον χρόνο, πού τόσο δίκαια κανεὶς φοβᾶται. Ἡ κατανάλωσις αὐτὴ πάλι μᾶς κάνει νὰ νοιώθουμε ὅτι δίπλα ἀπὸ τὴν ἐξωτερικὴ ζωὴ τῆς δράσεως ὑπάρχει μιὰ ἐντατικὴ ἐσωτερικὴ ζωὴ ὅπου ὁ ἄνθρωπος ἐπικοινωνεῖ μὲ τὰ ὑλικά ἀγαθὰ κατὰ λόγον ἀντίστροφον τῆς ἀγοραστικῆς του δυνάμεως. Τὴν εὐκόλη ζωὴ κυνηγᾷ ἢ μόνωσις, ὅπου ἡ ζωὴ τελειώνει προτοῦ καλὰ ἀρχίση.

Ἐπάρχουν βέβαια ὅρια στὴν ἐκλογὴ τοῦ ἐργαζομένου. Σκέπτεται ἴσως τὰ συμπτώσια τῶν πλουσίων... Ἐνας ἄνθρωπος συνετὸς θὰ τὸν συνεβούλευε ἀσφαλῶς νὰ συμμορφωθῆ πρὸς τὰς συστάσεις τῆς σύγχρονης ὑγιεινῆς ἢ ὅποια, φωτισμένη ἀπὸ τὰς προόδους τῆς ἱατρικῆς, συνιστᾷ τὸ μέτρον. Δὲν εἶμαι ἀτυχῶς συνετὸς, ἀλλὰ θὰ μπορούσα σὰν παθὸς νὰ τὸν βεβαιώσω, γιὰ νὰ τὸν παρηγορήσω, ὅτι ὁ καθένας μας στὸν κόσμο αὐτὸ ὄνειρεύεται τὸ συμπίσιό του καὶ ὄνειρεύεσθαι εἶναι λίγο παρίστασθαι... ἀλλὰ δὲν ἐπιμένω. Πρὸς τί ἄλλως τε, ἀφοῦ καὶ ὁ ἐργάτης ἔχει κι' αὐτὸς τὸ συμπίσιό του : τὴν ἀπεργία, τὸ λουτρὸ αὐτὸ τῆς ἡδονῆς, τὸ συμπίσιό αὐτὸ τοῦ φτωχοῦ, πού ἀνάμεσα στὴν ἀνθρώπινη ἀδυναμία προβάλλει τὴν συμπαθῆ μορφή του.

Ξέρω καλὰ πὼς ἡ ἀπεργία, ὅπως καὶ ὁ πόλεμος, δὲν φέρουν λύση, ἢ ἀπεργία ὅμως ἔχει τὸ πλεονέκτημα ὅτι προετοιμάζει τὸ ἄτομο γιὰ τὴν ἀπάντηση στὸ ἐρώτημα πού βάζει κάθε πραγματικὴ δημοκρατία : «Ποιὸς ἔχει κάτι καλύτερο νὰ πῆ ;»

Λέγαμε λοιπόν... (da capo al fine).

Παρίσι, Ὀκτώβριος 1958